

III.

KÖNYVTÁRTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

„A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája”

V. ECSEDY JUDIT

Így jellemezte Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter Szenci Kertész Ábrahám váradi műhelyét.¹ Szenci Kertész Ábrahám nemcsak a 17. századi, hanem az egész magyarországi nyomdatörténetnek egyik legkiemelkedőbb alakja. Nyomtatványainak magas színvonala, tipográfiai igényessége a kor legjobb nyomdászai közé emeli a váradi mestert.

Míg az első, Szenci Kertészt részletesebben méltató tanulmány 1909-ből, Naményi Lajostól való, megemlítendő, hogy már 1803-ban Miller Jakab Ferdinánd igyekezett a váradi nyomdászat kezdeteiről írva, minden Szenci Kertész-féle nyomtatványt regisztrálni.²

Munkásságáról, a nyomdaalapítás körülményeiről, a nyomda tulajdonviszonyairól és a tipográfia későbbi sorsáról már korábban összegyűjtöttük a fennmaradt korabeli feljegyzéseket, iratokat. Anélkül, hogy ezeket az adatokat most megismételnénk, szükségesnek látszik nyomdájával kapcsolatban néhány időpontot tisztázni. Szenci Kertész 1640–1660 között Váradon, 1660–1662 őszéig Kolozsvárott, 1662 novemberétől haláláig, 1667-ig Szebenben dolgozott. 1668 után műhelyét Kolozsvárra vitték és Apafi Mihály fejedelem rendeletére a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomdával együtt a református kollégium tulajdonába került.³

Ez alkalommal a hangsúlyt elsősorban betűkészletének és általában nyomdafelszerelésének rekonstruálására és értéklésére valamint úttörő jellegű kiadói-szöveggondozói tevékenységére tesszük – elhelyezve munkásságában néhány újonnan meghatározott nyomtatványát is.

Személyéről és tanulmányairól szinte semmi adatunk sincs. Önmagáról mindössze egy előszóban ír néhány szóban, amikor a kassai Várdai Pálnak ajánlja énekeskönyve első kiadását.⁴

„Hogy pedig (énnekem minden bötsülettel tisztelendő Uram) ez idvösséges munkátskát nem másnak, hanem Kegyelmednek akartam ajánlani, vitt erre engemet a Kegyelmed hozzám meg mutatott jó akarattya és szent szereteti, mellyet az fölső országokból mind első alájövetelemlkor meg-jelentett; mivel ismételten voltomra nagy bötsülettel fogadott, szeretettel gazdálkodott: Másodszori alájövetelemlben pedig Eperjest való megszorulásomban, egy kérésemre, illendő az akkor szükségemnek véghez viteléhez elegendő költséget nyújtott ...

Kegyelmednek tiszta szívvel igyekszik szolgálni Szenci Kertész Abraham Varadi Typographus (Szent György havának negyedik napján 1642 esztendőben.)”

Feltételezhető, hogy a „fölső országokban” tett útjai tanulmányaival és a nyomdafelszerelés beszerzésével kapcsolatosak voltak.

A nyomda alapításának elsődleges célja a teljes Biblia újrakiadása volt,⁵ hiszen a Vizsolyi Biblia óta⁶ (1590) nem jelent meg teljes protestáns bibliafordítás Magyarországon.

De amíg a *Biblia* elkészült, számos más kiadvány is napvilágot látott a váradi műhelyben. Hogy a kitűnően felszerelt nyomdáról és tevékenységi köréről képet alkothassunk, megemlíti, hogy 1640 és 1668 között, tehát 28 esztendő alatt 190 mű kiadásáról tudunk, amelyek összterjedelme 2650 ívre becsülhető. Összehasonlításképpen: a gyulafehérvári fejedelmi nyomda működésének 35 évéből 154 nyomtatványt ismerünk, tehát a Szenci Kertész által vezetett műhely meg lehetőségen termékenynek mondható.

Munkássága a fejedelem, I. Rákóczi György elismerését is kivívta, akinek szándékában állt Szenci Kertészt nemességgel kitüntetni. Erre, a fejedelem halála miatt, már csak II. Rákóczi György idejében került sor. A nemeslevelet 1648. december 10-én állították ki, a címerrajz Szenci Kertész nyomdász mesterségére utal. A nemeslevél Szenci Kertészt a váradi eklézsia tipográfusának nevezi és méltányolja a váradi egyház érdekében kifejtett munkásságát.⁷

Szenci Kertész vagyonos embernek számított. A váradi várban háza a krónikaíró Szalárdi Jánosé közelében állt, amint azt egy 1648-ból származó összeírás bizonyítja.⁸ Tótfalusi Kis Miklós úgy tudta, hogy a várban több palotája is volt.⁹

TIPOGRÁFIÁJÁNAK JELLEMZŐI

Szenci Kertész teljes betű- és díszkészlete 23 betűtípusból, 31 könyvdíszből ill. címerből, hat sorozat iniciáléből és 33 féle nyomdai cifrából állt. Betűtípusai általában a 16. század vége óta Európa-szerte általánosan használt és forgalomban lévő betűk. Kezdetből meglévő típusai közül négyet sikerült a Vervliet összeállításában szereplőkkel tökéletesen azonosítani,¹⁰ másik négyet pedig az Elzevierek 1681. évi, részben Christoffel van Dyck által metszett betűket bemutató mintalapjával. Ez utóbbiak közül három típus 1648 előtt nem szerepelt Szenci Kertész felszerelésében, tehát az újabb beszerzésből származnak.¹¹ Külön ki kell emelni ez utóbbiak közül Szenci Kertész 19A típusát (XI. tábla), amelyet 1652-ben kezdett el használni és nyilvánvalóan már a *Váradi Biblia* számára szerzett be. Ezt a típust minden valószínűség szerint az Elzeviereknél dolgozó Christoffel van Dyck metszette. 1652. évi magyarországi előfordulása igen figyelemreméltó: ilyen korai használatát a külföldi szakirodalom sem ismeri.¹²

Szenci Kertész a fő súlyt nem a könyvdíszek halmozására, hanem a szép tipográfiai elrendezésre, a betűk gondos megválasztására és a betűanyag jó ál-

lapotára helyezte. Tótfalusi Kis Miklós, minthogy még maga is dolgozott Szenci Kertész betűivel, meg tudta ítélni azok minőségét. *Mentségében* említi, hogy elődje betűinek anyaga (a kiváló ötvözet) mennyire megkülönböztette más nyomdák közönségesebb betűitől.¹³

A nyomdai cifrák alkalmazásánál is mértéktartó, leggyakrabban címlapke-retnél, néha díszlécként használta és szinte sohasem állított össze ezekből záródíszet, amely egyébként annyira közkedvelt volt más nyomdáknál ebben a korban. (XX., XXI. tábla.)

Az a készlet, amely 1640-ben nyomtatványain megjelent, a fent leírtnál kisebb volt, mindenekelőtt betűkészlete csak tizennégy típusból állt. Nyomtatványainak jellegzetes vonása, amely más hazai kiadványoktól megkülönbözteti, az üres középi díszek (ún. faktotumok) iniciáléként való alkalmazása (XX. tábla). Működésének első húsz évében egyáltalán nem volt iniciáléja.

Úgy tűnik, hogy az alapítás után még két alkalommal bővítette betűkészletét (1648/1649-ben és 1652-ben), két másik alkalommal pedig iniciálékat szerzett be (1657/1658-ban ill. 1664-ben). A második beszerzés alkalmával, 1652-ben a használattól már meglehetősen elkopott ciceró-méretű antikva és kurzív szövegtípusa mellé (7 A 86 és 8 K 86 típusok, ld. IX., X. tábla) szerzett be minden bizonnyal holland eredetű betűket, amelyek közül a 19 A 86 típusról fent már részletesen szóltunk (19 A 86 és 12 K 86 típusok, ld. XI. és XII. tábla). Minthogy e két új típusról tudjuk, hogy 1652 előtt nem szerepeltek Szenci Kertész készletében, így ezek előfordulása biztos támpontot ad a bizonytalan datálású nyomtatványok meghatározásához. A megfelelő méretű, korábbi betűk használata viszont nem igazít el, mert ezeket Szenci Kertész működése egész időtartama alatt, továbbra is használta.

Érdekes, hogy e régi és új kurzívot ill. antikvát egy könyvön belül is párhuzamosan használta. Általában az a törekvés figyelhető meg, hogy az új típusokat az igényesebb művek nyomtatására tartogatta, így az *Approbatae Constitutiones*¹⁴ vagy a *Biblia* számára.¹⁵ Míg a kurzívok esetében a két (régí és új) típuson belül nem jöhetett számításba keveredés, az eltérő dőlésszög miatt, addig az antikvánál a műhely utolsó évtizedében erőteljes lett a keveredés.

Az első iniciálét (XVIII. tábla, „b” sorozat) Váradon 1959-ben alkalmazta Szenci Kertész, Bethlen János *Innocentia Transylvaniae* című művében¹⁶ majd egy másik, kisebb méretű iniciálé a *Biblia* lapjain tűnt fel (XVII. tábla, „a” sorozat); ezt korábban egyik nyomtatványában sem használta. Valószínű, hogy az 1659–1660-ban megjelenő iniciálékat („a”, „b”, „c” sorozat) kifejezetten a *Biblia* nyomtatására készülve szerezte be, valószínűleg jóval korábban, mint 1659-ben, csak az 1657-től kezdve – éppen a *Biblia* nyomtatása miatt – megcsappanó számú egyéb nyomtatványán nem használta még fel.

Még egy alkalommal gyarapodott a nyomda iniciálé készlete, de ez már a szebeni korszakra esik. Az új, Szebenben megjelenő iniciálék közül kevésbé jellegzetes a nagyalakú, sávozott „f” sorozat (XVIII–XIX. tábla). A „c” és „d” sorozat egymáshoz igen hasonlító, naturális díszítésű betűkből áll, csak méretben

és az egyes betűk díszítési módjában tér el egymástól kissé a két sorozat. Ez a két iniciálé-sorozat különbözik a korabeli hazai nyomdák által használt sorozatoktól, de nagyon hasonló rajzúakat lehet találni nem egy németalföldi nyomda termékein.¹⁷ Az iniciálék azonban még megjelenésük alkalmával (1665-ben) sem látszottak újnak, és állapotuk tovább romlott, bár még Tótfalusi is használta ezeket a század utolsó éveiben.¹⁸

A Szenci Kertész-féle nyomda szebeni korszakával keveset foglalkoztak a kutatók. Pedig ezek az évek is számos érdekes kérdést vetnek fel – például a szebeni városi nyomda és Szenci műhelyének együttélése kérdését. Úgy látszik, hogy bizonyos együttműködés volt a két műhely között, amennyiben Szenci Kertész szebeni tartózkodása idején – 1666-ban – használta egy nyomtatványában¹⁹ a szebeni városi nyomdász, Stefan Jüngling 88 mm-es schwabachi betűit német szöveg nyomtatására (XVI. tábla), ezzel is bizonyítva, hogy készletéhez eredetileg sem fraktúr sem schwabachi betű nem tartozott. Szebeni korszakában az említett iniciálékon kívül, dísszel nem gyarapodott a nyomda, hanem a korábról meglévőket használta. De még a Szebenben nem alkalmazott díszekről is tudjuk, hogy továbbra s megvoltak készletében, hiszen később Tótfalusi kolozsvári nyomtatványain feltűntek.

Érdekes, hogy a Tótfalusi Kis Miklós hagyatékáról 1702-ben felvett leltár külön említi – a Szenci Kertésztől származó sajtó mellett – „Szenci Uram régi kótái”-t²⁰, pedig Szenci Kertész zsoltár- és énekeskönyv-kiadásainak egyikében sem találni kottákat.²¹

Szenci Kertésznek saját nyomdászjelvénye nem volt, de többféle emblémát is használt nyomdászjelvény gyanánt. 1650-től leggyakrabban a leideni Elzeviriek „Non Solus” feliratú, szilfát és törzsére tekeredő szőlőtövet, valamint hagyományos alakot ábrázoló jelvényét. Nyomdászjelvényként használta – bizonyára az alapító Bethlen-család iránti tisztelet jeleként – a Bethlenek hattyús címerét is.²² Mindössze egy rézmetszetes díszcímlappal megjelent művét ismerjük, a *Praxis pietatis*-nak magyar fordítását.²³ Metszője nem ismert, de bizonyára hazai mester lehetett. A címlapkép a korábbi londoni és amsterdami kiadások díszcímlapjának hasonlóságra törekvő, de azoktól részleteiben mégis eltérő utánmetszése.²⁴

KIADVÁNYAIRÓL, KIADÓI-SZÖVEGGONDOZÓI MUNKÁJÁRÓL

Szenci Kertész sajtója alól munkássága első évtizedében rendszeresen kerültek ki kalendáriumok, katekizmusok, tankönyvek, énekeskönyvek és alkalmi kiadványok. 1650-től kezdve több puritánus szellemű munkát is találni kiadványai sorában.²⁵

Szenci Kertész nagy súlyt helyezett a pontos, romlatlan szövegközlésre. Tudatos szövegkiadó tevékenységének első ránkmaradt emléke és megfogalmazása a Medgyesi Pál *Praxis pietatis*²⁶ fordításához írt kiadói előszavában olvasható, amelyben e javított kiadás követésére inti a többi nyomdászt:

„Kénszerétetnek azért lelkek-esméretire mint Isten-előtt a' Nyomatatók, hogy ez után míg ennél-is jobban meg nem igazéttatik ez könyv, a' nyomtatásban mindenkor ez ötödiket (melly most elsőben Váradon Szentzi Ábrahám által kél-ki) kövessék: veszendő nyerekedésért kárt a Isten dicsőségének ne tegyenek.”

Lewis Bayly *Praxis pietatis – The practice of pietie* című műve, amely a kor egyik legnépszerűbb műve volt. magyar fordításban Váradon 1643-ban jelent meg.²⁷ Szenci Kertész szándékosan az angliai kiadást²⁸ szem előtt tartva, ahhoz lehetőség szerint hasonló külsővel akarta e művet megjelentetni. Amint a fenti kiadói előszavában megjegyzi, ez az „ötödik nyomtatás” mely, a korábbi hazai kiadásokhoz képest „megjobbult: az egész könyvnek istenes szép ki-képe-lése, a'mint az Angliaiban vagon.” Ez az első hazai kiadás, amelyben az ang-liai (és németalföldi) kiadásokhoz hasonlóan a könyvecskének rézmetszetes címlapja van.

Ugyanerre a tudatos szöveggondozásra, a romlatlan szöveg közreadásának igényére következtethetünk Balassi Bálint és Rimay János *Istenes éneki*-nek Szenci Kertész-féle kiadásánál. Korábban négy váradi Balassi–Rimay kiadást feltételeztek, annak alapján, hogy egy későbbi, pozsonyi kiadás²⁹ a „negyedik váradi kiadás”-t említette. Szabó Károly még csak az említett pozsonyi utalás alapján feltételezett egy azóta elveszett negyedik váradi kiadást, majd Sztripszky már – részben Dézsi Lajos alapján –³⁰ négy váradi kiadást feltételezett. Szerinte az alábbi kiadások lehettek:

1. 1640 körüli kiadás³¹
2. 1645. v. 1646-os kiadás³²
3. 1640–1660 közötti kiadás³³
4. 1652 körüli kiadás³⁴

Mindezek közül csak egy két levélnyi töredék³⁵ maradt fenn, és egy példányból ismeretlen kiadás függeléke. Az előbbit határozta meg Sztripszky 1645. v. 1646-os kiadásként. Klaniczay Tibor a 17. századi kiadásokat rekonstruálva³⁶ feltételezett egy vagy több váradi rendezetlen kiadást az 1650 körüli évekből, és rendezett kiadásokat, amelyek egyike 1655 körül jelenhetett meg szerinte.

Újabbán Szabó Géza³⁷ mutatott rá arra, hogy nem feltétlenül kell négy váradi kiadásra gondolnunk, hanem lehet, hogy a pozsonyi kiadásban említett

negyedik kiadás úgy értelmezendő, hogy az összes kiadások közül a negyedik (ha Szenci Kertész nem ismerte a bécsit³⁹). Legújabbán Vadai István⁴⁰ e töredéket újból megvizsgálva, szövegelemzés és nyomdai ismérvek alapján arra a következtetésre jutott, hogy ez valóban egy rendezett, váradi kiadás nyomdai korrektúra példánya, amely legvalószínűbben 1656-ban jelenhetett meg. A tipográfiai jellemzők is alátámasztják ezt a datálást. Ezt megelőzhetette egy 1652-ből származó, még rendezetlen kiadás⁴¹, amelynek csak a függeléke maradt ránk.

Az énekeskönyv-kiadásaiban olvasható, már idézett ajánlásokon kívül még két kiadványához írt előszavát ill. ajánlását ismerjük. Az egyiket G. Becher *Orator extemporaneus* című művéhez írta, és az ifjú Rákóczi Ferencnek szól.⁴² Benne a tudományok hasznosságáról ír és pártfogójának nagylelkűségében bízva az eklézsia és az iskolák további támogatására buzdítja. Aláírása: „E Typographeo Varadiensi, 10 Julii anno epochae Christianae, ... Celsitudinis Tuae humilimus Cliens Abrahamus Szenci, Typogr.” A másik előszót Georgius Laetus: *In conversionem Pauli Apostoli...* című, 1651-ben megjelent kiadványához írta.⁴³

Egy harmadiknak nemcsak ajánlója, hanem összeállítója is Szenci Kertész Ábrahám volt. Ez már Szebenben jelent meg, 1665-ben *Versus sententiales cim-mel*.⁴⁴ A könyvecskét régi és újabb költők szentenciáiból gyűjtötte össze és az ifjúság számára nyomtatta ki. Az olvasónak címzett ajánlása után következik Szenci Kertész saját, hét soros, ugyancsak latin nyelvű ajánló verse.

Az ún. *Váradi Bibliá*-ról,⁴⁵ mint a nyomdaalapítás egyik fő motívumáról már esett szó. Valószínűleg már 1657-ben hozzáfogtak nyomtatásához: erre mutat ez évben a nyomda egyéb munkáinak háttérbe szorulása, de a tapasztalat is azt bizonyítja, hogy ilyen terjedelmű és igényességű munkához a korabeli viszonyok között 3-4 esztendő kellett.

A *Biblia folio* formájának megválasztása még Bethlen István kívánsága szerint történt. A *Biblia* Tótfalusi Kis Miklós szerint 1500, Bod Péter szerint 10 000 példányban készült, a valósághoz inkább Tótfalusi adata lehet közel. A munka szellemi vezére Köleséri Sámuel professzor volt. Az eredeti szöveg és külföldi bibliafordítások figyelembevételével sok helyen javította a Károlyi Gáspár-féle fordítást. Magának Szenci Kertésznek a tulajdonában is volt külföldi biblia-kommentár, amit azután a *Biblia* nyomtatásával kapcsolatos munkák befejezése után a Kolozsvári Református Kollégiumnak ajándékozott.⁴⁶ A *Váradi Bibliá*-ból hiányoznak az Apokrif írások, nem elvi okból ugyan, hanem, amint Szenci Kertész előszavában írja, „sem idő, sem papiros, sem költség arra nem volt.” (Hogy ténylegesen szándékában állt kinyomtatni ezeket, arra az apokrif könyvek néhány nyomtatott töredéke a bizonyíték.)⁴⁷

A *Váradi Biblia* a korabeli könyvek között méltán feltűnt szép betűivel (szövegbetűje a már említett, valószínűleg Christoffel van Dyck-nak tulajdonítható betűtípus).⁴⁸ Díszítése rendkívül takarékos, a nyomdász inkább a mű díszítésének egységességére és tipográfiai tökéletességére ügyelt. Egyetlen iniciá-

lé-sorozat tagjaival és néhány nagyméretű záródísszel látta el a folio alakú, 1000 lapnál nagyobb terjedelmű művet.

Ismeretes Szalárdi krónikájából,⁴⁹ hogy a megszállt Váradról milyen nehézségek árán lehetett a kész, kinyomtatott íveket elszállítani Kolozsvárra, ahol Szenci Kertész a munkát folytatta és 1661-ben be is fejezte. A *Biblia* példányait, Tótfalusi feljegyzése szerint 10-12 forinton árulták, sőt még többet is adtak érte. Még 1665-ben is voltak raktáron példányok, mert a tiszántúli egyházkerület küldöttséget indított Erdélybe a *Biblia* példányaiért, és 1668-ban is hoztak Debrecenbe *Biblia*-kat, amelyeket azután a debreceni tanácsban osztottak szét.⁵⁰

Szenci Kertész nyomtatványai általában teljes impresszummal jelentek meg, kevés köztük az olyan, amelyik a nyomdászt nem említi meg. Van azonban néhány olyan kiadványa, amely mégsem nevezi meg a nyomtatás helyét és a nyomdászt, vagy pedig csonkán maradt ránk, esetleg csak korabeli adatok őrizték meg emlékét.⁵¹

Szenci Kertész kiadványainak száma, működéséne korai éveiből újabban két, eddig ismeretlen nyomtatvánnyal bővült. Ezek egyike az Országos Széchényi Könyvtárban található, két levélnyi töredék formájában fennmaradt *Álomkönyvecske*,⁵² amelynek nyomdai hovatartozását – Szenci Kertész készletének rekonstrukciója folytán – most meg lehetett állapítani: 1640–1645 között nyomtatta Szenci Kertész Váradon, erre mutat az előforduló betűk típusa és állapota.

A másik kiadvány, amely azonban példány alapján nem ismert, egyszerre két érdekes kérdést is felvet. Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum*-a 1644. évi kiadásának eddig nem ismert előszavában ugyanis Beretzki György a pozsonyi jezsuita kollégium nyomdásza elmondja, hogy a Váradon 1639-ben a *Tintinnabulum*-ot a protestánsok megcsonkítva, változtatásokkal adták ki.⁵³ Ez az adat a váradi műhely megindulásának évét is módosíthatja. Mindeneddig semmi sem mutatott arra, hogy Szenci Kertész váradi tipográfiája esetleg már 1639-ben dolgozni kezdett volna, de a fenti előszó ismeretében a továbbiakban ez nem zárható ki. Természetesen meglehet, hogy a nyomdász az 1639-es évet csak emlékezetből írta, azon a tényen azonban mit sem változtat, hogy a pozsonyi 1644. évi (3. kiadást) megelőzően már megjelent e népszerű műnek protestáns változata is. Minderről mostanáig nem volt tudomásunk, mert a legkorábbi, ismert protestáns változat 1672-ből való volt.⁵⁴ Szenci Kertész egyébként Nyéki Vörös Mátyás *Dialógus*-át is kiadta, 1642-ben, tehát a váradi nyomtatás tényét elfogadhatjuk.⁵⁵

Nyéki Vörös Mátyás *Tintinnabulum*-ának katolikus és protestáns kiadásai címük alapján jól elkülöníthetők, amennyiben a katolikus kiadások *Tintinnabulum* címen, a protestánsok a 17–18. század folyamán következetesen *A' földi részeg szerencsének...* címmel jelentek meg. Elképzelhető, hogy a protestáns kiadások Szenci Kertésznek erre a ma már nem ismert, 1639. évi kiadására nyúlnak vissza, amely talán az ő kiadásában kapta először *A' földi részeg szerencsének...* címet.⁵⁶

Miller Jakab Ferdinánd már idézett, a váradi nyomdászatról szóló munkájában Szenci Kertész nyomdájának fennállása idejéből 43 nyomtatványt sorolt fel. Ezek közül három ma már példány alapján nem ismert, és Szenci Kertész nyomtatványai között sem tartotta számon a könyvészet. Időrendben az első Medgyesi Pál: *Dialogus politico-ecclesiasticus az az két keresztyén embernek...* című munkája. E műnek váradi, 1649-ből származó kiadása nem ismert,⁵⁷ csak 1650. évi bártfai kiadása.⁵⁸ Miller említi még Enyedi János: *Isten igéretinek felnyitott arany bányája* című munkáját,⁵⁹ és Borsáti Ferencnek *Alloqvium ad ill. principem Susannam Lorántfy...* című művét.⁶⁰ Bizonyára téves adatok alapján közölte a *Praxis pietatis* 1625. évi váradi kiadását Medgyesi Pál fordításában, hiszen egyrészt ekkor Medgyesi mindössze 19 éves lehetett, másrészt ismeretes a *Praxis pietatis* 5., váradi kiadását megelőző összes számozott kiadás.⁶¹

FÜGGELÉK

Nyomdai anyag leírása

Betűkészlet

1 A 116	(Tavernier's Great Primer Roman = Vervliet R 20)		
	Várad	1640-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1694-1702)
2 K 116	(Paragon Cursijf „Granjon” = D.Elzevier, 1681)		
	Várad	1640-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1694-1702)
3 A 144	(Guyot's Double Pica Roman = Vervliet R 17)		
	Várad	1640-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1667	(Kolozsvár 1694-1702)
4 K 144	(Guyot's Double Pica Italic = Vervliet IT 2)		
	Várad	1640-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1667	(Kolozsvár 1694-1702)
5 A 96 és			
6 K 96	Várad	1640-(1660)	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1660-1683)
7 A 86	Várad	1640-(1660)	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1660-1684)
8 K 86	(Tavernier's Pica Italic = Vervliet IT 8)		
	Várad	1640-(1660)	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1669-1684)
9 A 72	Várad	1643-(1660)	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	
10 A 68	Várad	1649-1660	
	Kolozsvár	1661	
	Szeben	1663-1668	
11 K 68	Várad	1649-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	
12 K 86	Várad	1652-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1669-1684)
13 G 86	Várad	1646-(1660)	Kolozsvár 1661
	Szeben	1665-1668	
14 A 1, 2	Várad	1642-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1669)
15 A 0, 8	Várad	1640-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1669-1701)
16 A 0, 6	Várad	1648-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1666-1667	(Kolozsvár 1669-1695)
17 A 0, 65	(Dubbelde Mediaen Kapitalen = Van Dyck, D.Elzevier 1681)		
	Várad	1648-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1669-1694)
18 A 0, 5	Várad	1648-(1660)	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	
19 A 86	(Mediaen Romeyn [No.1] Van Dyck, D.Elzevier 1681)		
	Várad	1652-1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	1663-1668	(Kolozsvár 1683)

20 G 68	Várad	1653–(1660)	Kolozsvár 1661
	Szeben	–	
21 A 2, 2	Várad	1660	Kolozsvár 1661
	Szeben	–	
22 H	Várad	–	Kolozsvár –
	Szeben	1668	
23 G	Várad	1646	Kolozsvár –
S 88	Szeben	1666	

Iniciálék

„a” sorozat	22x20 mm, sávozott, keret nélküli (RMK I 970)
	Várad 1660 Kolozsvár 1661
	Szeben 1665–1668 (Kolozsvár 1694–1702)
„b” sorozat	26x26 mm, sávozott, keret nélküli (RMK II 929)
	Várad 1659 Kolozsvár –
	Szeben 1663–1668 (Kolozsvár 1669–1702)
„c” sorozat	14x14 mm, stilizált levélmintás, keret nélküli (RMK I 1042)
	Szeben 1665–1668 (Kolozsvár 1694–1702)
„d” sorozat	13x13 mm, stilizált levéldíszes, a „c” sorozathoz hasonló, keret nélküli (RMK I 1042)
	Szeben 1665–1668 (Kolozsvár 1694–1702)
„e” sorozat	11x11 mm, kisméretű, sávozott, keret nélküli (RMK I 1042)
	Szeben 1666 (Kolozsvár –)
„f” sorozat	40x38 mm, nagyméretű, sávozott, sematikus levéldíszes, keret nélküli (RMK I 1050)
	Szeben 1666–1667 (Kolozsvár –)

Nyomdai cifrák

A	Várad	1640–(1660)	B	Várad	1640–1660
	Kolozsvár	–		Kolozsvár	1661
	Szeben	1665–1668		Szeben	1665–1667
	(Kolozsvár	1694–1702)		(Kolozsvár	1694–1702)
C	Várad	1640–(1660)	E, R	Várad	1640–1660
	Kolozsvár	–		Kolozsvár	1661
	Szeben	1663		Szeben	1663–1668
	(Kolozsvár	1669)		(Kolozsvár	1669–1702)
F, Aa	Várad	1640–1660	L, P, Q	Várad	1640–1660
	Kolozsvár	1661		Kolozsvár	1661
	Szeben	1663–1668		Szeben	1663–1666
	(Kolozsvár	1694–1702)		(Kolozsvár	1694–1702)
G, H	Várad	1640–1660	N, O	Várad	1640–1660
	Kolozsvár	1661		Kolozsvár	1661
	Szeben	1663–1666		Szeben	1663–1666
I	Várad	1640–1660	J, K	Várad	1640–1660
	Kolozsvár	1661		Kolozsvár	1661
	Szeben	1665–1668		Szeben	1663–1666
	(Kolozsvár	1669)		(Kolozsvár	1669–1702)
S	Várad	1640–(1660)	T	Várad	1642–(1660)
	Kolozsvár	–		Kolozsvár	–
	Szeben	1663–1668		Szeben	1665–1668
	(Kolozsvár	1669)		(Kolozsvár	1669)

U, V	Várad	1643–(1660)	T	Várad	1642–(1660)
	Kolozsvár	–		Kolozsvár	–
	Szeben	–		Szeben	1663–1668
	(Kolozsvár	1694–1702)		(Kolozsvár	1669)
X, Y	Várad	1643–(1660)	Z	Várad	1643–(1660)
	Kolozsvár	–		Kolozsvár	–
	Szeben	–		Szeben	1665–1666
	(Kolozsvár	–)		(Kolozsvár	1669)
Bb	Várad	1642–(1660)	Cc	Várad	1644–(1660)
	Kolozsvár	–		Kolozsvár	–
	Szeben	1665		Szeben	1666
	(Kolozsvár	–)		(Kolozsvár	1669)
Dd	Várad	1642–1650	Ee	Várad	1649
Ff, Gg	Várad	1649–(1660)	Hh	Várad	–
	Kolozsvár	1661		Kolozsvár	–
	Szeben	1663–1666		Szeben	1664–1665

A (Kolozsvár) megjelölések a Szenci Kertész-féle betűk és díszek továbbélésére utalnak Tótfalusi Kis Miklósnál ill. közvetlen kolozsvári elődeinél, vö. Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós. A betűművész és a tipográfus*. Bp., 1972. 43–92.

Könyvdíszek

A Szenci Kertész Ábrahám által használt összes könyvdísz közülve: V. Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről*. In: *Gesta typographorum*. Bp., 1993. 83–101.

Táblák aláírása

I. tábla	21 A, 14 A és 15 A kiemelő-típus
II. tábla	17 A, 16 A és 18 A kiemelő-típus
III. tábla	3 A 144 szöveg-típus
IV. tábla	4 K 144 szöveg-típus
V. tábla	1 A 116 szöveg-típus
VI. tábla	2 K 116 szöveg-típus
VII. tábla	9 A 96 szöveg-típus
VIII. tábla	6 K 96 szöveg-típus
IX. tábla	7 A 86 szöveg-típus
X. tábla	8 K 86 szöveg-típus
XI. tábla	19 A 86 szöveg-típus
XII. tábla	12 K 86 szöveg-típus
XIII. tábla	11 K 68 és 13 G szöveg-típus
XIV. tábla	9 A 72 szöveg-típus
XV. tábla	10 A 68 és 22 H típus
XVI. tábla	23 G kiemelő- és a szebeni városi nyomda S 92 schwabachi típusa
XVII. tábla	„a” iniciálé-sorozat
XVIII. tábla	„b”, „f” és „e” iniciálé-sorozat
XIX. tábla	„c” és „d” iniciálé-sorozat
XX. tábla	Nyomdai cifrák és „ablakos” dísz
XXI. tábla	Nyomdai cifrákból összeállított díszléc

JEGYZETEK

1. Bod Péter: Erdélyi féniks: *Tótfalusi Kis Miklós, avagy Pápai P. Ferentznek...versei*. (Nagyenyed) 1767. B4 lev.
2. Miller Jakab Ferdinánd: *Fragmenta veteris typographiae Magno-Varadiensis*. Pestini, 1803.
3. V. Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai = Magyar Könyvszemle*, 1989. 20–47.
4. Az első kiadásból ugyan nem maradt fenn példány, de ugyanezt az 1642. évi ajánlást nyomtatta énekeskönyve minden későbbi kiadása elé, így az 1648. évi elé is (RMK I 816)
5. RMK I 970
6. RMNY 652
7. Teljes terjedelmében közli Naményi Lajos: *A nagyváradai nyomdászat története II. = Magyar Könyvszemle*, 1901. 294–296.
8. Balogh Jolán: *Varadinum – Várad vára*. Bp., 1982. I. 337.
9. Jakó Zsigmond: *Erdélyi féniks*. Bukarest, 1974. 166–184.
10. 1 A 116, 3 A 144, 4 K 144 és 8 K 86 típusú, vö. Vervliet, H. D. L.: *Sixteenth-century printing types in the Low Countries*. Amsterdam, 1968. – Az azonosításokat betűtípusonként ld. a nyomdai anyag leírásánál.
11. 2 K 116, 17 A 0,65, 18 A 0,5 és 19 A 86 típusok. vö. *Widow of Daniel Elsevier*, Amsterdam, 1681 in: *Types specimen facsimiles* 1–15. Ed.: John Dreyfus, introd. Stanley Morison. London, 1963. No 12. – Az azonosításokat betűtípusonként ld. a Nyomdai anyag leírásánál.
12. John A. Lane angol kutató szíves közlése (1992. június 2.) Ezt megerősítette P. J. Lucas (Dublin) 1993. febr. 12-i és április 14-i levelében.
13. Jakó, i. m. 186–266.
14. RMK I 878
15. RMK I 970
16. RMK II 929
17. Pl. a leydeni Elzevieriek 1640–1650. évi kiadványain vagy az amsterdami Blaeu nyomda ez időből származó kiadványain. Vö. Updike, D. B.: *Printing types, their history, forms and use*. 2nd ed. Cambridge, 1937, II. 205. ill. és Enschédé i. m. 121. l. – Részletesen ld. V. Ecsedy Judit: *Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának eredetéről*. In: *Gesta typographorum*. Bp., 1993. 83–101., ahol az összes dísz leírása és reprodukciója közölve van.
18. Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós*. Bp., 1972. 78. l. 5. sorozat.
19. RMK II 1089
20. Jakó, i. m. 373–373. l.
21. RMK I 816, RMK I 817, RMK I 852
22. Az Elzevier-nyomdászjelvény használatáról ld. V. Ecsedy Judit, *Magyar Könyvszemle*, 1989. 126–145. uó. *Magyar Grafika*, 1990. 1. sz. 66. l.
23. RMK I 751 – Részletes méltatása és a címlap-kép közölve V. Ecsedy Judit: *A legnépszerűbb 17. századi magyar könyv = Magyar Grafika*, 38. 1994. 3. sz. 39–42.
24. Vö. a londoni 1619., 1638. és amsterdami 1642. évi kiadásokat.
25. Kéki Béla: *Szenci Kertész Ábrahám a magyar puritánus mozgalom szolgálatában*. In: *Ötszáz esztendő*. Bp., 1974. 44–57. l.
26. RMK I 751
27. RMK I 751
28. BMGC vol. 13. 203–204. Az alábbi jelzetű kiadások a British Library-ben: C 65 hh 12, 4404 b 54 és 1361 a 1
29. RMK I 1609
30. Dézsi Lajos: *Balassa és Rimay Istenes énekinek bibliográfiája*. Bp., 1905. 28–30. l.
31. Sztripszky I 1958a; Stoll Béla: Balassi-bibliográfia (Bp. 1994) 101.
32. Sztripszky I 1983 - Stoll, 102
33. Sztripszky I 2025a - Stoll, 102
34. Sztripszky I 2002a - Stoll, 101
35. OSZK: RMK I 787a

36. MTA I. Oszt. Közl. Bp., 1957. 325.
 37. *Balassi Bálint és Rimay János Istenes éneki*. Bp., 1983. A kísérő tanulmányt írta Szabó Géza.
 38. RMK I 1609
 39. RMNy 1599
 40. ITK 1991. 1. 63–73.
 41. Sztripszky I 853a
 42. RMK II 866
 43. RMK II 762
 44. RMK II 1071
 45. RMK I 970
 46. Sípos Gábor: *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a 17. században*. Szeged, 1991. 97. l. (Olvasmánytörténeti dolgozatok 1.)
 47. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1973. 75–76. A töredék OSZK-beli jelzete: RMK I 970a
 48. 19 A 86 típus
 49. Szalárdi, i. m. 579–582.
 50. Csernák Béla: *A református egyház Nagyváradon*. Nagyvárad, 1934. 242–243.
 51. Hat ilyen, újabban meghatározott nyomtatvány leírását ld. *Magyar Könyvszemle*, 1989. 20–47.
 52. RMK I 1610b jelzeten = Sztripszky I 2178/384. Ugyanennek a töredéknek másik példánya a gyulafehérvári (Alba Iulia) Batthyaneumban is megtalálható.
 53. Csak legújabbán került elő az 1644. évi *Tininnabulum*-ból olyan példány (München, Staatsbibliothek, P.o. rel. 8r 1430), amelynek előszava is megvan. (RMK I 763)
 54. RMK I 1134
 55. RMK I 734
 56. Létezett egy ma már példány alapján meg nem vizsgálható töredék, amely esetleg ebből a váradi kiadásból való lehetett. Harsányi István számolt be erről a sárospataki Nagykönyvtárban található (azóta a II. világháború során elveszett) töredékről. Az általa megvizsgált töredék ugyanis formátuma és szövegbeosztása alapján egyetlen jelenleg is ismert kiadással sem egyezik, tehát lehetséges, hogy az ismeretlen Szenci Kertész-féle kiadásból származott. Vö.: Harsányi István: *Adatok Nyéki Vörös Mátyás műveinek bibliográfiájához = Magyar Könyvszemle*, 1927. 144–145.
 57. Miller, i. m. 40–41. „Occurrit in Collectione Cornidesiana”
 58. RMK I 831
 59. Miller i. m. 47.: „Perinde in theca Debrecinensi reperim potest”
 60. Miller, i. m. 48.: „Apud Weszprémium (a) adnotatur”
 61. Miller, i. m. 40.

“THE FAMOUS TYPOGRAPHY OF SZENCI KERTÉSZ IN VÁRAD”

J. V. ECSEDY

The author tries to sum up everything that survived in written sources about Abraham Szenci Kertész the greatest and most learned printer and publisher preceding Miklós Tótfalusi Kis.

The first part of the contribution describes (and reproduces in 21 plates) the typographical equipment used by Szenci Kertész as it could be reconstructed from his printings, while the second part appreciates his activity as a publisher and editor. His press (1640–1668) produced about 187 works of which the most outstanding achievement was the folio-format *Hungarian Bible* (1660–1661). With the typographical method it was possible to determine and locate a fragment as a work printed by Szenci Kertész and unknown so far.

The author follows the changes in Szenci Kertész' typographical material (type faces and initial letters) used by the printer in the three towns where he worked, i.e. in Várad (Oradea, Romania), Kolozsvár (Cluj-Napoca, Romania) as well as Szeben (Sibiu, Romania). Later, a part of Szenci Kertész' printing types and initials were also used by Miklós Tótfalusi Kis in Kolozsvár. The author is also making an attempt to trace back the sources of Szenci Kertész' type faces.

ABIL,

ABDEFGIJK

LMNOP

QRSTZ

ABCDEFGHIJKLMN

OQRSTUZ.-

I. tábla
21 A, 14 A és 15 A kiemelő-típus

A B C D E F G H I J J K L M
N O P Q R S T U V X Y Z :

A B C D E G H I J K L M N O
P Q R S T U Z A Æ E G H I K L N Ö
R S T V Y z a á c d e g i l m n o q r s f
t u v y z, - ;

A B C D E G H I J K L M N O
Ö P R S T U V X Z

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P
 Q R S T U V X Y Z A B C D E G H I K L
 M N O P R S T Y Z a á à ã æ b c d e é è f f f g h i
 j k l m n o ò ó p q r s ſ ſi ſſ ſt u ú ú v x y z &
 & 0 1 2 4 5 6 7 , . ; -

MES ASZSZONYOM, NAGYSAGOD
 mi méltóságos neve alá rejtezett, h
 ábrázatlan színét el-fedezvén a te
 kívánatosb lehetne. NAGYSAGODA
 ban a Dávid Király lelki pásztoránál
 den fedezgető szárnyai alá ajánlom
 pásztori veszszeje, hogy amaz lelke

A A Æ B B C C D D E F G G H I J K L
 M N O P Q R S T U V U A E M O P T X
 a á à â ã e a s b c d e è e f f f i g h i i i s j k l l m
 n n o ó ò ö æ p q q q r s s s i s t u ù ù ù ù u s v x
 y z ç € 1 2 3 4 5 7 8 9 . , ; :

Az mi szivünk tetovázó
 állhatatlansága is nyilvánva gon-
 előtted. Te azért, Uram, ki minde-
 neket jobban végezhetesz, hog' sem mi
 tudnók érteni: önts belénk a' könyör-
 gésnek lelkét, melly a' te híveidben ki-
 mondhatatlan fohász kódásokkal szo-
 kott könyörögni.

A Æ B C D E F G H I J K L M N O Ö P Q R S
 T U V X Y Z A B C D E G H I K L M N O R S T V X
 Y Z a á ã ı x b c d e é ě ě ç ĉ f f i g h i j k l m n n ı
 o ó ô õ œ p r s ſ ſ ſ ſ ſ t u ú ű v y z ſ 0 1 2 3 4 5 6 7
 8 9 . , ; : - ? !

En azért a' miket én az én könyvetskémben tani-
 toc, az oc kózzúl edgynehányat rendel le-iroc, lát-
 sac az Istenes Olvasóc, ha Kereszturi Pál mérges te-
 je-é mind az? Mivel penig az én tanításomat mér-
 ges téj nec tartya, és Heidelbergai tehén téj nec ne-
 vezi, kétség nélkül az ó tudománya ezen én tuda-
 mányommal egyenessen ellenkezic, mellyet hogy
 az Istenes Olvasóc világosban meg-értsenec, ellen-

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T
 U V X a á b c d e è è f f i g h i i s j k l l m m n o ó ö p
 q r s ſ ſ i ſ t u ü u s v x y z & & 1 5 6 . ; : ? !

A Llatoknac meg-tartója, egeknek igazgatója, Napnac
 égen forgatója, Holdnac bölcs változtatója.

Adg' minékünc itt ug' élnünc, bog' bününkben el
 ne veszzünc, hanem mennyekben mehefsünc, s' veled örök-
 ke élbeszünc.

Dicsófség lég'en, tenéked, föld meny magasztaljon, té-
 ged, mert mindenekre kegelmed, mint a' bő ár-viz ki-terjed,
 Ug' Lég'en.

A Æ B C D E F G H I J K L M N O P Q R R S T U V W Y Z

A B C D E G H I J K L M N O P R S T U Y Z a a a a a a b. c d e e e

ε f f f f h h g h i j k l m n o ó δ α p q r s f g h i j k l t u ú ú ú

v x y z & & c i 2 3 4 5 6 7 8 9

. : ; - (

Ebredgyél-fel világ bűneidből,
El-bé-megyünk nagy örömmel
Emlkezzél-meg menybéli Ist:
Emlkezzél-meg Ur Isten a' mi
Emlkezzél mi történek Uram
Emlkezzél Ur Isten hiveidról
Emlkezzünk ez napor.
Erős várunk nekünk az Isten
Ez efsztendőt meg-áldod: Ez
Ez nap nekünk dicséretes nap,

Jesus Christus szép fényes hajnal
Jesus születék idvefségünkre .
Illyen fogadást tón a' szent
Imádunk mi téged szent Hár:
Int most minket Dávid Profeta
Jollehet nagy sokat szoltunk
Jövel légy velünk Ur Isten, seg:
Jövel Sz. L. Ur Isten, lelkünk:
Jövel Sz. L. Ur Isten, tölts-bé
Jövel Sz. L. Isten, tarts-meg

XI. tábla
19 A 86 szöveg-típus

A B C D E F G H I K L M N O P Q_n Q_{ua} R S T V

Z a á ia a u b c d e é f f f f f g h i i i j k l u m n o ò ó a

p q r s s s s s t t u u ü ü ü u v x y z Et Et . ,

: ?)

Idvez lég' Christus e' vil:
Idvez lég' édes Iesusunk és mi
Ier dicserjük kereszténynek nevét
Ier hirdessük mi Urunknak nag'
Iesus Christus mi meg-váltonk
Iesus Christus mi királyunk
Iesus Christus eg' mester :
Iesus Christus Istennek eg' Fia
Igaz Biro nag' Ur Isten, ki
Ia kereszténynek kik vag'unk
Jövel meg-váltoja népeknek mut :
Jövel népeknek meg-váltoja,
Jövel Sz. Lélek Ur Isten, Et. Et.
Jövel teremtő Sz. Lélek, és hived:
Istentől választos népek, mind :

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V X Z A B
 C D E N S U V a á ä å æ b c d e é ê ë z ē Ÿ f ff ff ff g h i i
 j k l m n n ŋ o ó ô õ ö α p q r s t tt tt tt u ú ú ú ü
 v x y z & № ' ° ± ³ ⁴ ⁵ ⁶ ⁷ ⁸ ⁹ . : ; ? (

11. Kér Ellen-vetésekre felelek-meg a' Sidóknak, mellyeket ok az első Erőlség ellen támasztanak. 80
12. Második Erőlsége a' Messiás eljövételinek, véretik az 'Aldozatoknak, 'Étkekbé és Napokban-való külömb-ségeknck, és a' Környül-metélkedésnek, meg-szünéséből. 87
13. Az Étkekben, és Napokban-való külömb-ségek; és nevezet-szerint a' Szombatnak meg-szentelésé-is, meg-szüntek. 91
14. A' Környül-metélkedés-is meg-

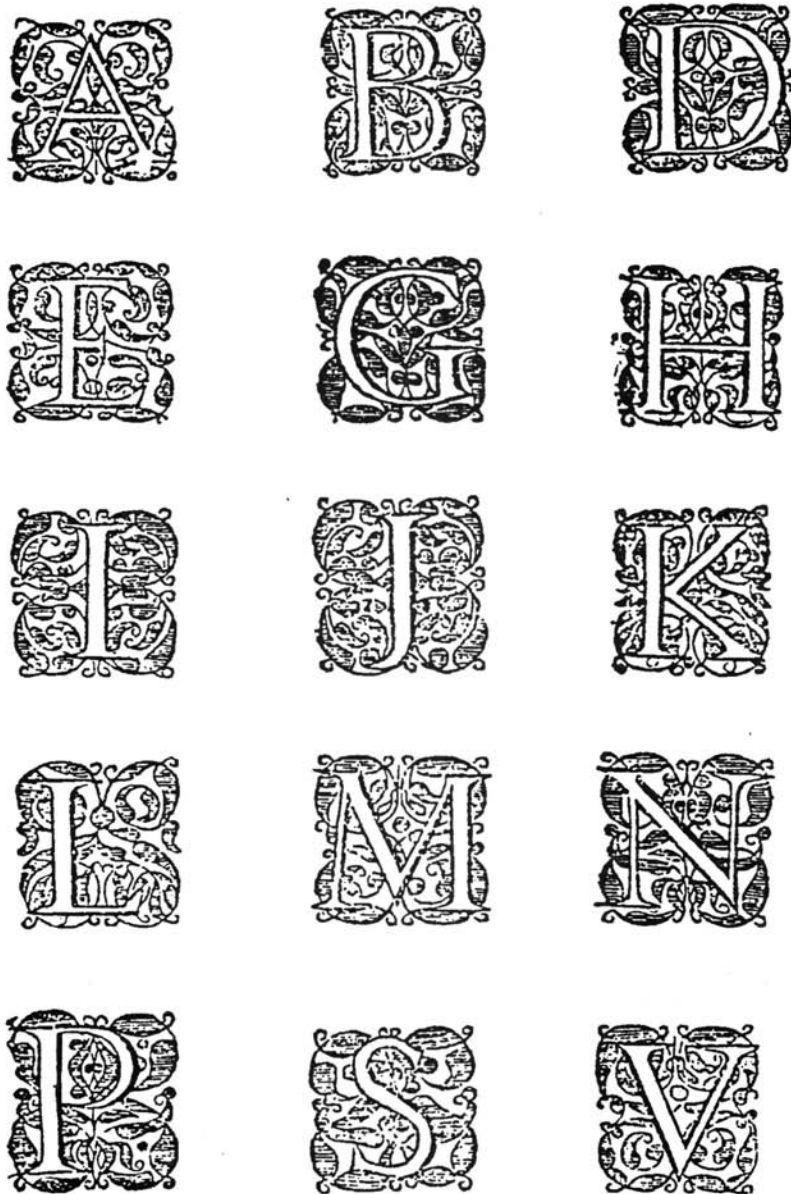
a á ä å æ b c d e é ê ë z ē Ÿ f ff ff ff g h i i
 j k l m n n ŋ o ó ô õ ö α p q r s t tt tt tt u ú ú ú ü

Γ Δ Η Ι Κ Ο
 Ρ Σ Τ

Zweil ich mercke/viel Menschen hefftiglich
 säien und irren in dem Weg der Sitten: hab
 ich für gut gehalten/ daß man helffe und rathe
 ihre Meinung und Irthumb: fürnehmlich aber/
 daß sie ein züchtiges und löbliches Leben führen
 und Ehr erlangen mögen. Wolan mein allerlieb-
 ster Sohn/ jez wu ich dich unterweisen / auff was
 gestalt du anschicken und ordnen mögest recht-
 schaffene Sitten deines Gemüths: Derwegen
 lese meine Gebor also/ daß du sie verstehen mögest.
 Denn etwas lesen/ und das nicht verstehen / ist so
 viel als ein Verseumauf.

XVI. tábla

23 G kiemelő- és a szebeni városi nyomda S 92 schwabachi típusa

XVII. tábla
„a” iniciálé-sorozat

"b"

"f"

"e"

XVIII. tábla
„b”, „f” és „e” iniciálé-sorozat

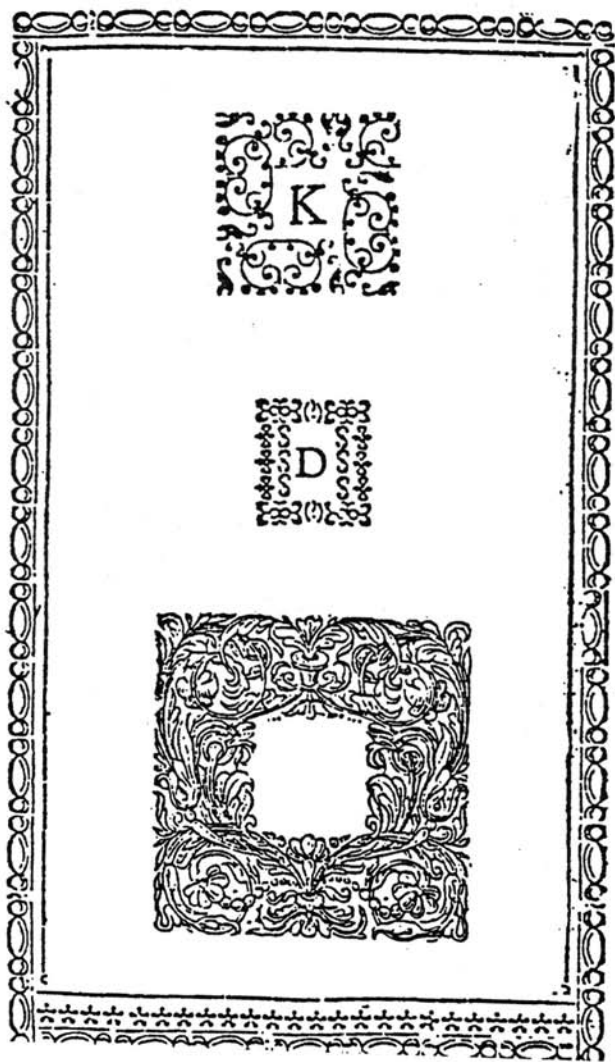
"c"

"d"

XIX. tábla
„c” és „d” iniciálé-sorozat

A B C E F G H I J K L M N O P Q
 R S T U V W X Y Z Aa Bb Cc Dc Ee Ff Gg Hh

XX. tábla
Nyomdai cifrák és „ablakos” dísz

